

Asambláže postižení: afirmativní pojetí v deleuzo-guattariovské perspektivě

HANA PORKERTOVÁ*

Provozně ekonomická fakulta Mendelovy univerzity v Brně

The 'Assemblages' of Disability: An Affirmative Conception in a Deleuze-Guattarian Perspective

Abstract: The article discusses the potential of Deleuze-Guattarian philosophy for studying disability. It draws on empirical research comprising interviews with and ethnographic observations regarding the visually impaired people, in which the concept of assemblage is used as a sociological tool to analyse the continuity and discontinuity of disability. An assemblage is made up of heterogenic, rhizomatic, and often unpredictable connections, both organic and inorganic and linguistic and material, that continuously transform each other. An assemblage is never finished but is always complete, which gives rise to the question of the relationship between a whole and its parts, thus challenging the perception of disability as a lack and making it possible to think of disability in an affirmative sense. Disability can thus be analysed as a dynamic phenomenon that acquires its concrete contours in specific situations and to consider its discursive and material character. Thus, the concept of assemblage captures both the stability and the fluidity of disability and focuses on connections that maintain and decompose it. On the one hand, disability represents hegemonic discourses about health and the body, while on the other hand, it is a breeding ground for subversive processes.

Keywords: disability, assemblage, Deleuze-Guattarian philosophy, dis/continuity, visual impairment

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2019, Vol. 55, No. 5: 561–585
<https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.5.477>

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Hana Porkertová, Ph.D., Ústav práva a humanitních věd, Provozně ekonomická fakulta, Mendelova univerzita v Brně, Zemědělská 1, 613 00 Brno, e-mail: hana.porkertova@mendelu.cz.

Úvod

Pravda je ale taková, že si uvědomuji, že já o sobě nemluvím jako o postižené. Když už něco, tak se považuji za nevidomou. Mně postižení přijde hrozně široký pojem, který vede k tomu, že se všichni hážou do jednoho pytle a potom se tomu pytli o dost snáz přidělá nálepka nemohoucích a neschopných lidí. Do toho pytle nahážeš neslyšící, vozíčkáře, nevidící, lidi s mentálním postižením a ve výsledku ten pytel nic nedokáže. (Eva, e-mail z 8. 12. 2016)

Postižení¹ stojí na vymezení normy a jinakosti, potažmo správného a nesprávného subjektu a těla. Ztělesňují se v něm hegemonní diskurzy o zdraví a těle, ve kterých je vepsána historie zdatnosti a nezdatnosti a které prostupují systémem sociální péče, medicínou i dalšími institucemi a odráží se i v přístupech lidí. To je ale jen část příběhu. Jedná se o dynamický fenomén, který je zároveň podhoubím i aktérem mnoha subverzivních procesů. Ve svém textu, který vychází ze zkušenosti nevidomých lidí z mého etnografického výzkumu, jsem se tedy zaměřila jak na hegemonní diskurzy, tak na subversivní procesy a snažím se postihnout, jak se v postižení/nevidomosti snoubí stabilita s dynamikou a kontinuita s fluiditou.

Dynamiku i obrysy postižení artikuluji v konceptu asambláže [Deleuze, Guattari 2010] a na ni navázaných konceptů. Ač se Deleuze s Guattarim postižení explicitně nevěnují, k jejich teorii se hlásí mnozí proponenti a proponentky critical disability studies [Duff 2010; Fox 2002, 2011; Gibson, Carnevale, King 2012; Goodley 2007; Goodley, Roets 2008; Koppers, Overboe 2009; Overboe 2007; Shildrick 2009, 2012; v českém prostředí Osman, Doboš 2019]. Nacházejí v ní jednu z cest k transformaci představy způsobitelného těla a subjektu, neboť umožňuje redefinovat subjektivitu, tělesnost i zdraví, ke kterým binarita mezi zdravým/zdatným a postiženým/nezdatným tělem odkazuje, a pojmát díky tomu postižení afirmativně. Hranice mezi teorií a metodologií je neostrá a deleuzo-guattariovská filozofie pro mě představuje epistemologickou perspektivu a sociologický analytický nástroj.

Použití této teorie v kratších textech skýtá mnohá úskalí. Její abstraktní a složitá povaha vyžaduje obšírné vysvětlení, jinak se často stává, že nadhozené koncepty zůstanou prázdné. Můj příspěvek se tak nese především v teoretické rovině, kde empirická data spíše probleskují, aby ukázala jednotlivé procesy, které v konceptu postižení, zachyceného deleuzo-guattariovskou optikou, probíhají. Zároveň text vnímám jako určitý úvod do tohoto filozofického přístupu, který není v české sociologii příliš rozšířený, ač se jedná o jeden z myšlenkových zdrojů pro přístupy akcentující materiálně-sémiotické konstrukce reality – např.

¹ V jiných pracích používám vedle výrazu postižení i termín disabilita, který naplňuji konceptualizacemi z diskusí v rámci disability studies. Jelikož v následujícím textu tyto diskuse kvůli omezenému rozsahu příliš nerozebírám a nemám tak prostor naplnit tento termín významy, rozhodla jsem se hovořit pouze o „postižení“.

ANT (actor-network theory) [k tomuto vztahu např. Latour 1999; Smith 2007], která se těší v určitých českých sociologických kruzích značné oblibě, či nový materialismus [více k tomu Porkertová 2013].

Práci Deleuze a Guattariho vnímám jako jeden z přístupů, jak pojmout postižení jako diskurzivně-materiální fenomén a do kterých vstupují nečekané elementy – organické i anorganické, jazykové i materiální –, jež se vzájemně proměňují. To mi umožňuje zachytit dynamiku postižení a jeho inherentní nestálost, která přece nabývá v určitých momentech konkrétních obrysů.

Nevidomost artikuluji jako specifický příklad postižení, ve kterém se odráží konceptualizace zraku a ne-zraku jako opozic, jež jsou konkretizací binarity zdravý/postižený. V textu tak odpovídám nejen na to, jak se konstituuje postižení, ale rovněž nevidomost a ne/vidění.

Data v textu vycházejí z etnografického terénního výzkumu pro mou disertační práci z let 2014–2017 se šesti nevidomými lidmi, s vidícím přítelem jedné z komunikačních partnerek a jejím vodícím psem a kratšími rozhovory se zaměstnankyněmi organizace v dílně zaměstnávající lidi se zrakovým postižením (dále jen Organizace). V návaznosti na Davies [2002] pro mě etnografie představuje „výzkumný proces založený na práci v terénu a využívající množství (především kvalitativních) výzkumných metod včetně zapojení se do životů těch, které studuji, v delším časovém horizontu“ [ibid.: 4, 5]. Přestože samotný termín *pozorování* naráží především na to, že pozorujeme zrakem, etnografické pozorování je ve své povaze daleko bohatší a mělo především formu sdílení, což jsem intenzivně prožívala nejen při vytváření samotného výzkumu, který je kolektivním dílem, ale i při společné konstrukci specifických konfigurací postižení jak díky fyzickému propojení při doprovázení, tak např. při popisování věcí či okolí. Mé terénní pozorování zachycuje jak naše společné asambláže, tak interakci mých komunikačních partnerek a partnerů s okolím – střetávání se s prostředím, s věcmi i lidmi.

K analýze empirického materiálu i odborné literatury jsem využila software Atlas.ti. Konopásek [2008] píše o řetězci překladů rozhovorů či pozorování do textových dat, kódů a vzájemných souvislostí až k výslednému textu, přičemž v každém článku tohoto řetězce se některé kvality ztratí, ale jiné získají. Program Atlas.ti je nástrojem, kde dochází k těmto postupným překladům, jež je možné zpětně vystopovat a snadně uvádět do nových souvislostí [ibid.]. Kódy jsem používala jak pro označení úryvků v teoretické literatuře a výzkumech, ze kterých jsem ve své práci čerpala, tak v samotných empirických datech z rozhovorů a terénních poznámek. Tím jsem již rovnou přemostila rozdíl mezi teorií a empirií, které spolu mohly účinněji komunikovat a tvořit koherentní spojení, jež práci posunula.

Mezi kořenem a uzlem

Základní principy deleuzo-guattariovské filozofie a její analytický potenciál coby sociologického nástroje se odvíjejí od dynamických procesů, které v určitých situacích nabývají dočasně stabilní podoby a kontury. Deleuze s Guattarim [2010] se vymezují proti představě statických, esenciálních entit, v čemž následují post-strukturalistickou tradici. V jejím duchu překračují binarity a kritizují dialektiku, přesto je v jejich filozofii patrný výskyt dvojic oponujících si termínů, což někdy může svádět k vytváření protikladů, příklonění se k jednomu a odvrhnutí druhého. Ale tyto dvojice mají především analytickou úlohu a od prvotního vymezení se postupně přechází k jejich vzájemné výměně, k tomu, jak jedno přechází v druhé, společně na sebe působí a proměňují se.

Pro artikulaci rozdílu mezi normou a aberací, potažmo zdravým a postiženým subjektem a kontinuitou a diskontinuitou, je produktivní terminologický pár arborescentních bodů a rhizomatických linií – protiklad stromu a oddenku, kořenu a uzlu [Deleuze, Guattari 2010]. Přestože Deleuze s Guattarim si termíny arborescentní a rhizomatické vypůjčují z botaniky, sami poznamenávají, že příroda postupuje jinak – kořeny mají četné postranní větvení, spíše kruhovitě než dichotomicky. Tyto termíny tak spíše než na přírodní rozmanitost reagují na odkaz západního myšlení. Podle Deleuze a Guattariho západní myšlení opanovala stromovitá logika a zakořenila v něm strukturu, organizaci a úctu k základům. Od kořene se vše odvíjí na principu binárního větvení, vše přichází na svět v dialektickém páru, jasné větvičky se strukturuje; jedná se o evoluci přecházející od jednoduchého k stále složitějšímu. Takovému lineárnímu vývoji lze porozumět, je možné jej předvídat, kontrolovat a usměrňovat. Princip jednoty, která se může nadále pouze větvit, s sebou přináší pouze replikaci prvků téže povahy. Binární větvení vytváří opozice jako muž/žena, normální/nenormální či právě zdravý/postižený s jasně definovanými identitami. Analytickým problémem vyplývajícím z takového uvažování je přehlížení heterogenity, která je nahrazena substitucí, tj. snahou vysvětlit aspekty z různých registrů pomocí registrů ze stromového uspořádání.

Největším úskalím v přístupu k lidem s postižením pak z této perspektivy není *neznámost* a *nevědomost*, tedy vnímání heterogenity, které alespoň udržuje potenciál otevření se novému, ale především *předstírání pochopení* [Deleuze, Guattari 2010: 319]. Toto předstírání pochopení se zakládá na překladu do arborescentního, známého myšlení, které zároveň preferuje hegemonní (zdatnou) zkušenost, z níž vychází. V případě vztahu vidícího a nevidomého člověka jde o překlad do zkušenosti vidícího člověka „bez zraku“. To se ukázalo v konverzaci se sociální pracovnící v Organizaci a v její reakci na můj záměr provádět s nevidomými lidmi výzkum. Svěřila jsem se jí, že nejvíce mě na výzkumu láká možnost dopátrat se něčeho pro mě nepochopitelného a nepředstavitelného. Ona na mou poznámku posléze odvětila, že taková zkušenost se získá přece snadno, stačí si zavázat oči (terénní poznámky, 4. 10. 2014). Avšak nejenže mezi tím „nevidět“ a „být nevidomý“ je značný rozdíl, ale se zavázanými očima jsem dezorientovaná a neschopná provádět věci, které pro mne nepředstavují problém, když mohu vidět. Pokud

bych tedy měla vzít vlastní zkušenost se zavázanýma očima jako bernou minci, vyšlo by mi z toho, že nevidomí lidé jsou neschopní. Zrak je zároveň jediný z pěti všeobecně identifikovaných a již na základní škole vyučovaných smyslů, s jehož absencí má tzv. zdravý člověk častou zkušenost. Obtížná orientace ve tmě či strach ze tmy jsou známé pocity, které se následně promítají do *předstřaného pochopení*, jaké je to být nevidomým člověkem. Domnělé pochopení pak ústí v nedůvěru ve schopnosti nevidomého, což je ale více manifestací nedůvěry ve vlastní schopnosti vidícího člověka v situacích, kdy nevidí.

Arborescentní logika vymezující ne/schopnost se dále promítá do stereotypního obrazu nevidomého člověka. S takovým přístupem se od dětství střetávala i Jessie:

Jessie: Psycholožka, která rozhodovala, jestli můžu jít na běžnou školu, vyjadřovala nedůvěru v moje schopnosti, že to zvládnou sama. Měla jsem za úkol vyřešit nějakou skládačku barevných tvarů, měla jsem je skládat do stejných otvorů. A ona si myslela, že mi někdo pomáhal.

Já: Jak jsi na to reagovala?

Jessie: Nic jsem na to neřekla, ale pamatuju si ten pocit, že jsem tomu nerozuměla a nevěděla jsem, proč to říká, že mě to zasáhlo. (Jessie, rozhovor z 15. 12. 2014)

Jessie se setkávala s dvojí zkušeností, kdy na jedné straně někteří lidé zpochybňovali schopnosti, které *navzdory* postižení měla či má, a na straně druhé i samotné postižení. Tyto reakce se vzájemně nevylučují, ale naopak narážejí na sdílenou představu o nevidomém člověku, ke kterému se váže neschopnost.

Já jsem zažila na základce šikanu i od jedné paní učitelky. Ona mi totiž nevěřila, že ty věci nevidím. Mně třeba nedělalo problém najít ve slepý mapě nějaký místo, protože jsem si to pamatovala a dokázala jsem to najít. Ale z mapy jsem nemohla číst, nedovedla jsem to, i když ten zrak na blízko jsem měla lepší. Tak ona říkala, že to musím z tý mapy umět přečíst. (Jessie, rozhovor z 24. 9. 2014)

V případě, že schopnosti nekorespondují s představou o postižení, je tedy v sázce buď důvěryhodnost těchto schopností, nebo postižení.

Přímočarost představy o ne/schopnosti se odráží v binární logice arborescentního myšlení (jako příklad uvádějí Deleuze s Guattarim psychoanalýzu, strukturalismus, lingvistiku či informatiku), kdy je předpoklad silné základní jednoty větvcí se od centra inherentně hierarchický – „prvek může obdržet své informace vždy pouze od vyšší jednotky a subjektivní afekce pouze prostřednictvím předem ustanovených vazeb“ [Deleuze, Guattari 2010: 25]. Na náhodu není místo, neočekávaná změna je chybou.

Tento evoluční systém je zároveň prostředkem vymezení se vůči jinakosti – ať už vůči nezápadním státům, které na svůj vývojový stupeň stále ještě čekají,

či jinakosti tělesné, v jejímž vývoji se zjevně něco porouchalo [Kolářová 2012: 13]. Konstrukce postižení je vytvořena na základě rozdílu mezi tělesným ideálem, kterého by mělo být dosaženo, a negativními odchylkami, které se tomuto ideálu vzdalují. Pokud tento rozdíl přeložíme do deleuzo-guattariovských konceptů, jedná se o arborescentní představu o zdravém jedinci s pamětí příběhů o zdatnosti [Campbell 2009] a jednotu jeho těla vs. narušení této tělesné jednoty. Cílem je vytvořit zdání stabilních těl a identit vyznačujících se lineární kontinuitou. Medicína a postižení jsou pak vykresleny jako jedny z teritorií, do nichž byla vepsána historie zdraví a nemoci a segmentarizované identity „zdravý“, „postižený“, „nemocný“, ale rovněž „zotavující se“ [Fox 2012: 161]. Jasně vymezené identity a pojmenování mají zajišťovat přehlednost, předvídatelnost a kontrolu. Jak ale poznamenává Shildrick [2009: 146–169], lidé s postižením z jasně ohraničitelnosti unikají a jejich existence se vyznačuje především rozptýlenými liniemi a neustálým únikem z teritoria.

Arborescentní kontinuita postižení zároveň ozřejmuje, proč nelze vnímat postižení pouze jako proměňující se podmínky. Jessie i Roman mi říkali, jakou mají ve tmě výhodu: Roman vedl v noci domů opilé kamarády a přidal se k nim i jeden cizí kluk, který neznal cestu. Jessie vyprávěla příhodu v kavárně Student Agency s osahanou klávesnici, kde už nebyla vidět písmenka, ale to jí na rozdíl od její vidící kamarádky nečinilo žádný problém. Zatímco Jessie byla „způsobilá“, její kamarádka „nezpůsobilá“. Postižení však není jen o těchto proměnlivých podmínkách. Pokud by bylo navázáno primárně na tělo, jednalo by se jen o epizody zneschopnění. Je nevidomý ve tmě stále ještě postižený? Je postiženým neslyšící v tichu? Vozíčkář, který sedí? Postižení definuje arborescentní kontinuita, která přetrvává, i když situace pro člověka zneschopňující není.

Na rozdíl od příběhů o zdatnosti, v jejichž rámci jsou neúspěchy a nemoci jen epizodami při cestě k tělesné způsobilosti, výchozím bodem pro postižení je nezdatnost, kterou je nutné neustále revidovat.

Nejhorší je, když ti dá někdo takovou kopačku, jakou jsem dostal já před čtrnácti dnama. To mi tak kleslo sebevědomí... Jsem balil jednu holku, dvaadvacítku, v pohodě všechno, jsem si říkal, ale ona mi poradila Adru, že to je organizace, která pomáhá seniorům a mentálně postiženým ((smích)). Tak to mě totálně dostalo. Já nic takového nepotřebuju. Mně se ta holka líbila už hrozně dlouho. Dva dny jsem pak nemluvil. To je tím, že furt balim zdravý holky, kdybych se na to vysral a sbalil nějakou kriploňu, jako jsem já, tak je možná pokoj. Nemusel bysem furt něco dokazovat, nemusel bych nic... Každá by byla ráda, že by mohla bejt vedle mě. (Roman, rozhovor ze 14. 10. 2014)

Vymanění se z patronizujícího přístupu pro Romana znamená ustavičné dokazování jeho schopností, které jsou neustále v sázce.

V protikladu k arborescentnímu modelu uvádějí Deleuze s Guattarim [2010] rhizom jako příklad nekontrolovaného bujení, bez jasné struktury a organizace.

Rhizomatické procesy probíhají často nepozorovaně a neuchopitelně, strom je substantivum, rhizom je procesem, dimenzí, uzlem – střetem vzájemných spojení. Střet je vždy charakterizován spojením heterogenních registrů, linií různých povah, spojuje tak rozdílné režimy znaků i ne-znaků. Oproti stromu vycházejícímu z kořene a ustanovujícím nějaký řád se libovolná linie rhizomu může spojit s kteroukoli jinou. Nerozvíjí se tedy na principu lineární, binární logiky, ale nekontrolovaně a nepředvídatelně. Nesleduje žádnou hierarchickou linii od jednoho k mnohému a na rozdíl od dlouhodobé paměti stromu se vyjadřuje krátkodobou pamětí či antipamětí [Deleuze, Guattari 2010: 31]. Rysem krátkodobé paměti je proces zapomínání, proto jsou tato spojení pouze dočasná a rhizom nemá začátek ani konec, ale vždy jen střed, nevytváří hloubkovou lineární strukturu odkazující k organizující jednotě. Deleuzovská odnož critical disability studies nachází inspiraci právě v rhizomatickém modelu jako „radikálním zpochybňování organizace a struktury“ [Shildrick 2009: 168].

Zároveň je důležité všimnout si prahů a přechodů mezi arborescentními body a rhizomatickými liniemi, které sebou procházejí, permanentně na sebe odkazují a vzájemně se proměňují. „Ze stromů neustále vyrážejí stonky rhizomu, masy a toky neustále unikají, objevují spojení, jež přeskakují ze stromu na strom a vykořeňují (je)“, a zároveň „linie rhizomu tak vlastně oscilují mezi liniemi stromu, které je segmentují, a dokonce i stratifikují, a liniemi úniku či přerušeni, jež je unášejí.“ [Deleuze, Guattari 2010: 577–578] Rhizomatická povaha postižení postupně narušuje arborescentní, jasně vymezené identity a kontury – mezi člověkem a zvířetem, mezi dvěma lidmi, mezi člověkem a technologií a rovněž v rámci těchto kategorií. Shildrick [2009: 125–145] či Goodley, Lawthom a Runswick [2014: 347–350] hovoří o postižení jako o prostoru, který otevírá nové cesty stávání se, jež unikají z normativní organizace.

To se týká například vodícího psa, ve kterém se setkává množství rozporů. Ty hlavní vyvěrají z rozdílu mezi institucí vodícího psa, který se v mnohých aspektech vylučuje s konceptem zvířete. Následně dochází i k rozrušení hranice mezi člověkem a zvířetem, která je konvenčně vytyčena na základě jejich asymetrického vztahu, jenž u vodícího páru nefunguje. Tyto rozpory se setkávají v postižení, které na jednu stranu obsahuje molární linie, což jsou „linie tvrdé segmentarity, kde se všechno zdá být propočitatelné a předvídatelné, začátek a konec nějakého segmentu, přechod od jednoho k dalšímu“ [Deleuze, Guattari 2010: 220], a vede tak k molárním identitám, jako je zdravý a nemocný. Zároveň je postižení i inherentně molekulární, tvořené liniemi, jež se vymykají binárním organizacím, jsou rozptýlené, proudí a unikají z teritoria, definují přítomnost a jsou nepředvídatelné a nekontrolovatelné – neustále se deterritorializující. Ze stromu vyrážejí stonky rhizomu.

Přechody kontinuit a diskontinuit

Právě *deteritorializace* – a společně s tím *teritorializace* jsou koncepty nutné k pochopení přechodů mezi rhizomatickým a arborescentním, v nichž se ukazuje stabilita i dynamika postižení. Teritorializace znamená „akt, který určuje prostředí a rytmy, který je ‚teritorializuje‘“ [Deleuze, Guattari 2010: 355]. *Prostředí* je časoprostorový blok konstituovaný periodickým opakováním určité složky (kódu). Jedno prostředí přechází v druhé, slouží jako základ jinému nebo se na něm naopak tvoří. *Rytmus* vyjadřuje to, co je „mezi“ prostředími, koordinuje heterogenní časoprostory. V rytmu tak již nejde o periodické opakování, ale naopak mění směr, je vždy v procesu překódování, tvoří jej tedy rhizomatické linie.

Teritorializace spojuje heterogenní prvky a jejich funkce nahrazuje expresivitou; jde o přijetí stejného kódu, který označuje hranice teritoria. Je tak obranou proti hrozícímu chaosu, uskutečňuje mnoho reorganizací a při tomto procesu dochází k vytváření nových funkcí. Pomocí prostředí a rytmu je možné pochopit, proč se heterogenita do určité míry vytrácí (funkce je nahrazena výrazem) a jakým způsobem se udržuje stabilita (periodickým opakováním), zároveň ale vyjadřují inherentní nestabilitu teritoria, jeho dynamickou přechodovou rytmickou fázi.

Expresivní – výrazovou – složkou mohou být u nevidomého člověka např. bílá hůl či vodící pes, mající formu znaku. Nejde ale pouze o tyto vnější atributy, které přináleží *pouze* nevidomým lidem; *znakem postižených* se stávají i obecnější věci, jako např. oblečení. „*Já jsem měl s přítelem strašný problémy, on mně říkal, že se oblíkám jak ten školák, nebo prostě že se oblíkám typicky slepej...*“ (Milan, rozhovor z 19. 10. 2014) Nikde v obchodě není „sekce pro nevidomé“, přesto může být určité oblečení takto *překódováno*, což je „způsob, jak jedno prostředí slouží za základ jinému“ [Deleuze, Guattari 2010: 353]. Kód slouží jako překlad mezi heterogenními registry, tedy mezi zjevem a postižením. Překlad mezi registry je zároveň způsob, jak rhizom získává stromovité linie, od kterých se odvíjí i budoucí paměť. V tomto případě jsou oblečení a zjev *překódovány* na *typicky slepé*, což posléze slouží k vymezení tzv. postiženého člověka.

Opouštění stávajícího teritoria nazývají Deleuze s Guattarim *deteritorializací*. K té dojde v případech, že do teritoria přibude nové spojení, které z něho určité prostředí či rytmy vykoření. Deleuze s Guattarim ji rozlišují na negativní, relativní a absolutní, já si ale vystačím s konstatováním, že s výjimkou absolutní *deteritorializace* po ní vždy následuje *reteritorializace*, která ji kompenzuje, nahrazuje ztracené teritorium. Vztah *teritorializace* a *deteritorializace* je vždy vztahem mezi většinovým a menšinovým: „Menšiny jsou objektivně definovatelné stavy, stavy jazyka, etnika, pohlaví, s jejich teritorialitami ghetta; ale musí se o nich uvažovat také jako o zárodcích, krystalech stávání se, jejichž hodnota spočívá v tom, že spouštějí nekontrolovatelné pohyby *deteritorializace* průměru nebo většiny.“ [Deleuze, Guattari 2010: 125] Pro *critical disability studies* vycházející z *deleuzovské* pozice je ústřední strategií zaměřit se na alternativy, které vyplývají z rhizo-

matického propojování napříč heterogenními registry [Overboe 2012: 112–126]. Roets a Braidotti [2012: 175] obhajují disability studies jako „projekt afirmativní politiky, který oslavuje tělesnou diverzitu“, k afirmativní politice se hlásí i Shildrick [2009] a další. Overboe [2007] popisuje své zkušenosti se záchvaty a křečemi jako kreativní a produktivní elementy své tělesnosti [ibid.: 221] a podobně hovoří i Wilkerson [2002], když vnímá postižené tělo jako místo potenciálních potěšení a zdroj nových mezilidských vztahů.

Uvědomování si komplexity, dynamiky a propojenosti fenoménu postižení zároveň poskytuje nový náboj pro provázání critical disability studies s aktivismem [Goodley 2013]. Shildrick [2009: 125–145] nachází alianci mezi delezuzovským přístupem a queer teorií. Delezuzovská inspirace může podle Goodleyho [2007: 157] přispět k vyvrácení a odmítnutí statické formace lidského subjektu, nabourat fixní hranice mezi postiženými a nepostiženými těly, dekonstruovat těla v medicíně či prosadit vzájemně provázanou povahu lidského stávání se.

O deteritorializaci stereotypního obrazu postižení, tj. vytržení určité složky prostředí, se snaží i někteří moji komunikační partneři a partnerky, z nichž je ve své snaze „nevypadat postiženě“ nejúspěšnější Roman.

Já když jsem viděl, tak jsem vypadal úplně normálně, jako každé pracující člověk, ale jak jsem oslepl, tak mě začaly holky pouštět v tramvaji, a já jsem si připadal jak úplnej... kripl, jak se to řekne, nemohl jsem si zvyknout, tak jsem si tu image udělal takovou, abych nevypadal tak moc postiženě. Já sem si prostě nechtěl připadat jak nějaký invalida, kterýho každé lituje, tak jsem si nechal píchnout první náušnice, další dvě, a už to jelo, no... Jako vlasy už jsem měl dlouhý, ale ten piercing a náušnice jsem si až jako slepec nechal píchnout. Já jsem potřeboval nějak vybočit z tí řady, prostě jsem potřeboval nějakou radikální změnu. Po tý ztrátě zraku jsem se musel nějak zviditelnit nebo odlišit. Ale skoro všichni si myslí, že ještě než jsem oslepl, tak jsem si to nechal píchnout. (Roman, rozhovor z 13. 10. 2014)

Romanovou strategií není postižení „zamaskovat“, ale zviditelnit se způsoby, které nejsou s postižením asociovány a které nebyly na postižení překódovány. S postižením se stereotypně nespojuje pouze neschopnost, nekompetence a litování takového člověka, ale i pasivita, poddajnost, slušnost [Rieser, Mason 1990: 98–104]. Nic z toho se neslučuje s drsným metalovým image a také se jedná o atributy často připisované femininitě, což odkazuje na genderovou rovinu postižení, se kterou se Roman těžko vyrovnává. Maskulinita je s disabilitou v konfliktu, protože se s ní pojí diskurz aktivity, zdatnosti, autonomie a rozhodnosti [Wedgwood, Wilson, Shuttleworth 2012]. Roman se tak s vědomím toho, že se stejně do většinové, „normální“ společnosti zcela neintegruje („když sem viděl, tak sem vypadal úplně normálně“), rozhodl svou jinakost naopak podtrhnout.

Jakmile však svůj vzhled přemístil z prostředí, které by mohlo být na postižení překódováno, do prostředí metalisty, nedošlo k přijmutí stejného kódu, který by umožnil překlad mezi těmito nesourodými prvky.

Když jdu na (metalový) koncert, tak vypadám jak každej. I jsou třeba překvapení ve frontě na pivo, že zjistěj, že jsem s hůlkou, tak říkaj, že ji mám jenom kvůli tomu, abych nestál tu frontu, a takový kecý. A potom, když zjistěj, že je to pravda, tak se mi hrozně omlouvají. (Roman, rozhovor ze 14. 10. 2014)

Romanův neobvyklý vzhled tedy vedl k vytržení hůlky z prostředí postižení, kam obvykle přináležej, a její následné reteritorializaci, která ztracené teritorium nahrazuje. Došlo k její reinterpretaci na *podvod*, nástroj, který měl Romanovi posloužit k tomu, aby nemusel stát frontu. Ale v tomto bodě reteritorializační proces nekončí – okolí totiž následně Romanovi uvěřilo. Přijetí stejného kódu, překladu na *postižení*, zároveň znamenalo proměnu a získání nové – společné – kvality. Metalista již nebyl v očích lidí na koncertě někdo, kdo by nemohl být nevidomým. Jeho obraz se změnil a to samé platí i pro nevidomého člověka.

Asambláž postižení a jeho dynamika i stabilita

Procesům, které jsem popsala výše, dává lokalizovanou formu a význam koncept *asambláže*. Díky ní je možné konceptualizovat heterogenní povahu postižení, jeho dynamiku i stabilitu. Stabilita neznámá něco, co stojí na místě, ale odkazuje na předvídatelnost procesu a kontinuitu; teritorium se vyznačuje opakováním. Na udržení tak různorodého útvaru je třeba vynaložit hodně práce, jinak se rozpadne. Asambláž se dá pojímat jako dočasná konfigurace – která něco dělá, něco nedělá, něco umožňuje a něco zase znemožňuje. Stejně je to i s postižením – je třeba zaměřit se na konkrétní asambláže, kterých je součástí a které vytváří a jež na jednu stranu umožňují, na druhou znemožňují vytvářet další propojení. Do asambláží promlouvá celá řada aspektů, které na sebe účinkují, vzájemně se proměňují, získávají nové, společné kvality a „ve své multiplicitě nezbytně působí zároveň na sémiotické, materiální i sociální toky“ [Deleuze, Guattari 2010: 33]. Je tak možné zachytit jak diskurzivní rovinu postižení vystavěného na protikladu normy a aberace, tak ztělesňování materiálně-diskurzivních procesů v určitých praktikách – co se dělá a co se říká.

Ustavování vztahů uvnitř asambláže probíhá na dvou osách – horizontální, což je segment obsahu a segment výrazu, a vertikální vyjadřující pohyby teritorializace a deteritorializace. *Obsah je pragmatickým systémem*, jedná se o „strojové uspořádání těl, činností a trpností, směs těl reagujících na sebe navzájem“ [Deleuze, Guattari 2010: 104, zvýraznění v originále]. Vyjadřuje to, co se dělá [ibid.: 576]. Přestože by se mohlo zdát, že strojová asambláž je režim veskrze materiální, i v samotném slovu „stroj“ jde především o vzájemná spojení a působení, nikoli náhodnou směsí hmoty. Deleuze s Guattarim [2010] k tomu uvádějí: „materiální či strojový aspekt asambláže neodkazuje k produkci statků, ale k určitému stavu směsi těl ve společnosti, včetně všech přitažlivostí a odpudivostí, sympatií a antipatií, deformací, mísení, pronikání a expanzí, které působí na všechna mož-

ná těla v jejich vzájemném vztahu“ [ibid.: 106]. Foucaultovsky řečeno, segment obsahu je tvořen nediskurzivními multiplicitami [ibid.: 81].

Výraz je *sémiotickým systémem*, „kolektivní[m] uspořádání[m] vypovídání, aktů a výpovědí, netělesn[ých] transformací připisovaný(ch) tělům“ [ibid.: 104; zvýraznění v originále]. Vyjadřuje to, co se říká [ibid.: 576]. Analogicky k tomu, že strojové uspořádání neodkazuje k produkci statků, režim vypovídání neodkazuje na „produktivitu řeči, ale na režimy znaků“ [ibid.: 106]. S odkazem na Foucaulta, segment výrazu se skládá z diskurzivních multiplicit [ibid.: 81].

Deleuze s Guattarim říkají, že vždy je třeba k obsahu i výrazu přistupovat současně. „Pokaždé je třeba zajistit jedno i druhé: co se dělá a co se říká?“ [Deleuze, Guattari 2010: 576] Právě tento princip má umožnit vyhnout se jak rozdělení na označující/označované, tak příznání základny či nadstavby buď obsahu, nebo výrazu. Koncept asambláže uniká podobné redukci a nelze říci, že výraz je reprezentací obsahu nebo že mezi těmito segmenty funguje kauzalita. Mezi obsahem a výrazem probíhá konstantní výměna, výrazy se vpisují do obsahů, věci se rozkládají napříč znaky [Deleuze, Guattari 2010: 103]. Problém arborescentní logiky tkví především v oddělování registrů a překlad na jeden z nich, avšak v asambláži „neustále skáče z jednoho registru do druhého“ [ibid.], což odkazuje na rhizomatický princip. Neznamená to ovšem, že stromovité uspořádání se asambláže netýká – deleuzo-guattariovská logika nabízející množství zdánlivých opozic se zakládá na myšlence, že kde je jedno, je často i druhé. V asambláži jsou proto jak rhizomatické, tak arborescentní linie.

Představa kauzálního vztahu a oddělení na (diskurzivní) označující a (materiální) označované, kdy jedno je reprezentací druhého, se promítá i do konstrukce postižení, která některé činnosti vymykající se normativnímu řádu jazykově zneviditelňuje.

Milan: No já z toho prakticky nic nemám, z toho pouštění draka, ale mně jde spíš o to, když se ten drak vytrhne z těch rukou a letí, ten pocit, že tys ho pustila.

Já: A takový reakce od lidí, co z toho máš, s tím jsi se setkal?

Milan: Jo, setkal. Ale já mám pro tohle pochopení, protože nemaj to zažitý, a zase já bych jim to nepřál, nebo jak se to vezme, každý poznání je svým způsobem dobrý. (Milan, rozhovor z 8. 11. 2014)

Milan říká, že z *toho prakticky nic nemá*, aby vzápětí vyprávěl o tom, co při tom dělá, a vyjadřuje radost, kterou mu to přináší. Má z toho tedy hodně. To, co se říká (rovina výrazu), tak neodpovídá tomu, co se dělá (rovina obsahu). Do jeho uvažování promlouvá diskurz, díky kterému nevizuální zkušenosti pozbývají svou hodnotu, respektive nemají tuto hodnotu samy o sobě, bez spojení s vizuálním zážitkem. Přitom ani zdaleka všem vidícím lidem nestačí se dívat, jak někdo jiný pouští draka, a chtějí zakusit ty pocity, o kterých vypráví Milan. Draka pouštět, nikoli jen pozorovat.

Právě vzájemná provázanost segmentu obsahu a segmentu výrazu (což zároveň ale neznamená, že jde o mimetický vztah) zakládá konstrukci asambláže postižení, která se vztahuje k normě. Přestože konvenční představa postižení se pojí s *neschopností* vykonávat určitou činnost, jde především o to, jakými způsoby se tato činnost vykonává. Je tedy třeba zaměřit se nejen na to, *co* se dělá, ale rovněž *jak* se to dělá a potažmo *jak* se o tom hovoří.

Mé komunikační partnerky a partner hovořili o tom, jaké to bylo přicházet o zrak, často s poukazem na vytváření strategií k provádění určitých činností. Přestat vidět nutně neznamená, že se některé činnosti přestanou vykonávat, což by zakládalo opozici mezi zrakem a ne-zrakem, ale vykonávají se jinak. Například pro Romana bylo důležité najít nové cesty k činnostem, které mu nedělaly problém, když ještě viděl. Vytvořit spojení, jež fungují. „*To je takový potupný, když mi někdo dělá něco, co jsem kdysi uměl, tak si říkám, tak to sakra ne.*“ (rozhovor ze 14. 12. 2014) Přestat vidět tak znamená transformaci v přístupu ke světu [Devlieger 2012: 230]. Tím, jak často chybí jinak dostupné technologie či naučené způsoby, jak zvládat určité činnosti, je pro nevidomé lidi klíčová schopnost improvizace a vynalézavost.

Ono je to hlavně o způsobu myšlení, hledat víc cest, jak dosáhnout toho cíle, prostě poradím si v té dané situaci za podmínek a díky věcem, který máš zrovna u sebe. Jo, tak to třeba vnímám jako dobrý. To bych asi neměla, kdybych nerozvíjela schopnost improvizovat, poradit si s tím, co zrovna je. (Jessie, rozhovor ze 17. 10. 2014)

Diskurz postižení se tak nutně nezakládá na schopnosti vykonat či nevykonat určitou činnost, ale právě na způsobu, jakým se tato činnost vykovává a který se *liší* od toho, jak tyto činnosti vykonávají tzv. zdraví lidé, případně jaké technologie k tomu používají. Přestože používání technologií je interpretováno jako něco *navíc*, s postižením se pojí naopak technologický *deficit*. Vynálezy jsou nedílné součástí lidské společnosti a jejich nedostupnost, tj. nemožnost se s nimi propojit, spoluvytváří těla jako postižená. Při studiu postižení je tak nutné neopomíjet technologie [Casey, Brady, Guerin 2013], ačkoli jejich pozitivní přínos není jednoznačný kvůli omezené dostupnosti [Howe 2011].

Provázanost jednotlivých částí a představa neschopnosti vykonávat *určitým způsobem* nějakou činnost (např. jít bez doprovodu k lékaři) zasahuje míněním i o schopnostech dalších, zvláště když jejich konceptualizace stojí na ideji autonomního subjektu. Proto mají tzv. zdraví lidé často tendenci komunikovat s asistentkami či asistenty. Zaborowski [1997 cit. in Fourie 2007: 218] říká, že „nevidomost vyžaduje alternativní metody k dosažení rutinních a pracovních úkonů“. Tato odlišná spojení mnohdy vyžadují důvěru, a to hlavně v situacích, kdy je konání dosahováno v součinnosti s dalším člověkem či např. vodicím psem. To je v rozporu s modernistickým diskurzem o autonomním a racionálním subjektu [Gibson, Carnevale, King 2012]. Asambláž postižení, stojící na asymetrickém vymezení a představě o ne/schopnosti, ústí v to, že zabraňuje vytvářet některá

spojení a provádět některé aktivity. Lidé s postižením jsou vylučováni z různých činností, děti jsou posílány do speciálních škol.

Odlíšné dosahování činností se odráží i ve způsobu, jak se o nich hovoří. Například činnost „číst“ se konvenčně váže k tomu číst očima, nicméně Eva poznamenala, že to tak být nemusí. Její rodiče se dlouho vyhýbali výrazu číst v souvislosti s ní a preferovali sousloví „poslouchat knížku“. Eva ale říká, že pod výrazem „poslouchat knížku“ si představí audioknihu, kterou třeba poslouchají v autě s přítelem. Tato kniha je namluvená, promítá se do ní tón hlasu, hudba, dramatické pauzy. Jde tedy o jiný druh informace, než získává ze svého odečítacího programu. Rozdíl mezi slovy „číst“ a „poslouchat“ nespočívá v tom, že jedno se dělá očima a druhé ušima, ale čtení si člověk více koriguje sám, může se k pasážím snáz vracet, tón není zabarvený, informace jsou ve slovech, nikoli ve způsobu, jakým se čtou. Proto je mezi tím číst knížku a poslouchat audioknihu velký rozdíl a vztah mezi *obsahem* a *výrazem* není vyjádřený slovy vázajícími se ke smyslu, jak to udělali Eviny rodiče a který ústí v diskurz *neschopnosti* zakládající postižení.

Vztah mezi vykonáváním určitých činností a jejich artikulací se promítá i do dalších slov, která jsou pro lidi s určitým postižením zdánlivě nevhodná (či přímo zraňující), protože odkazují na *deficit* určitého smyslu či schopnosti. Český jazyk je plný slov odkazujících na zrak či naopak na jeho ztrátu a nejinak je tomu i v anglickém kontextu, o kterém hovoří Schillmeier [2010] či Michalko [1999]. Druhý jmenovaný říká, že nevidomí lidé slova jako „vidět“, „podívat se“ či „uvidíme se později“ používají proto, že „musejí používat jazyk vidícího světa, pokud si chtějí nárokovat legitimní občanství a nebýt vyloučení do čistě soukromého světa (nevidomých)“ [Michalko 1999: 100].

Nicméně lidé se špatným či žádným zrakem (tj. zrakem, který neumožňuje tvořit určitá spojení) tato slova používají běžně nikoli pouze proto, že žijí ve společnosti, kde je vizualita dominantním principem, ale proto, že používají přenesený význam těchto slov. Milan mi klidně řekl, „*takhle to vidím já*“ (rozhovor z 8. 11. 2014), ve významu, že toto si myslí on, „(Eva chce) *vidět, co se vaří ve světě, nejen u nás*“ (rozhovor z 24. 10. 2014). Také obvykle neříká, že si chce něco osahat, ale že se chce podívat. Roman si vzal do ruky svůj čerstvě upletený košík a začal vyprávět: „*zas uvidím ty chyby na něm. Tady vidím, že jeden proutek je povolenej.*“ (rozhovor z 30. 10. 2014) Když si chce (i nevidomý) člověk něco *osahat*, znamená to, že chce mít haptický zážitek, např. sáhnout si na zajímavý materiál či hebké zvíře. Toto sáhnutí se liší od toho, když jeho prostřednictvím chceme něco poznat. A poznání se dává do souvislosti s podíváním.² „*Poznám, že jsem si sáhla, a vidím, je, to je tohle,*“ říká Jessie (rozhovor ze 17. 10. 2014). Rozdíl mezi slovy „sáhnout si“ a „podívat se“ se tedy nezakládá na tom, že jedno se dělá rukama a druhé očima, ale jde o to, jakou informaci chceme z dané činnosti získat. Je to tedy podobný případ jako u čtení vs. poslechu knihy. I nevidomí lidé někdy *vidí*,

² O souvislosti vědění a vidění např. Schillmeier [2010: 42–98].

jen vidí *jinak*, nikoli očima, ale vytvářejí jiná spojení, která k některým významům konceptu vidět a od něj odvozených slov vedou.

Vedle horizontální osy segmentů výrazu a obsahu asambláž tvoří osa vertikální, jež vyjadřuje pohyby teritorializace, které ji stabilizují a vytvářejí kompozici, a deteritorializace, které ji unášejí [Deleuze, Guattari 2010: 104, 105]. Obsah a výraz se navzájem reteritorializují, čímž asambláž stabilizují. Přestože jsou oba segmenty provázané, Deleuze s Guattarim zároveň akcentují jejich vzájemnou nezávislost. To znamená, že i když někdy dochází k jejich deteritorializaci současné či vzájemné, deteritorializovat se může i každý zvlášť, když vytváří další rhizomatická spojení a vstupuje do dalších asambláží. Někdy jsou sémiotické komponenty více deteritorializované, někdy se to týká komponentů materiálních. Příkladem deteritorializace režimu vypovídání je např. přeznačení jazyka, které se podařilo queer hnutí, když původně hanlivé a ponižující označení „queer“ přijalo za své, změnilo jeho význam a dalo nový základ pro uvažování o genderu a sexualitě [Jagose 1996]. Krip hnutí [Löfgren-Mårtenson 2013; Kolářová 2014; McRuer 2006] se pokouší o něco podobného a „krip slova“ používá i řada lidí s postižením, včetně Romana, aby jej vyvázala z diskurzu tragédie a zároveň uzmula pro sebe.

Asambláž neustále podléhá transformacím v míře, ve které přibývá (či ubývá) spojení, která ji tvoří, přičemž některá spojení ji mohou rozložit. Příběh Romana a jeho příhody s hůlkou interpretovanou jako podvod dobře ukazuje dočasnou povahu asambláže. Deleuze s Guattarim říkají, že zatímco některé deteritorializace ji neublíží a naopak ji posilují, jiné mohou vést k fatálním důsledkům a nakonec k jejímu rozpadu, stejně jako v tomto případě. Akcí, která asambláž postižení poskládala zase dohromady, bylo zjištění, že Roman *skutečně* nevidí, což okolí zjistilo díky tomu, že jim to Roman řekl a oni mu uvěřili. Postižení mohlo být *rozpoznáno*, asambláž teritorializována, tj. heterogenní prvky mohly být poskládány dohromady; Romanův metalový vzhled a účast na koncertě a hůlka – metalista a slepec.

Postižení v mnohých situacích vyžaduje proměnu a ohebnost pravidel, která jsou nastavena na normu tělesné zdatnosti, ale často rovněž nezdatnosti. Milan srovnává konzervatoř, která byla pro zrakově postižené, se současnou vysokou školou, kde studuje hru na příčnou flétnu:

Zvláštní je, že tady se setkávám s mnohem vstřícnějším přístupem než na té škole, kde jsem byl. Tam nám profesorka říkala, že se nám nikdo nebude přizpůsobovat. To je úplně něco jinýho, oni nejsou tolik vybavený, ale dělaj pro to maximum. Tady vidíš tu snahu. Neustále se tě ptaj, jestli nepotřebuješ s něčím pomoci. Cokoli si řekneš, oni se snažej udělat, snažej se, aby to bylo co nejrychlejc, snažej se konzultovat ty problémy. Snaží se ti přizpůsobit, odvedou mě, kam potřebuju, je to takový hezký. (Milan, rozhovor z 11. 12. 2014)

Právě chybějící úzus a nastavená pravidla jsou často výhodou, která umožní tato pravidla individuálně vyjednat s osobou, které se to týká. Na Milanově součas-

né vysoké škole si uvědomují, že její prostředí přizpůsobené nevidomým lidem není, vytváření postupů tak probíhá v konzultaci s ním. To je rozdíl oproti jeho minulé škole, která byla pro zrakově postižené, a panovala tedy představa, že prostředí Milanovi uzpůsobené je, a že tedy není důvod, proč jej dále vyjednávat. Byl to především on, který byl nucen se přizpůsobit. Jako klíčový se tak ukazuje lidský prvek, který působí jako garant i vykonavatel pravidel, ale zároveň tato pravidla může ohýbat. Důležitý moment v přístupu k nevidomému či jinak postiženému člověku spočívá především v tom, ptát se, otevřít se neznalosti a naslouchat, místo *předstírání pochopení* vystoupit z *bezpečí*, kde se cítíme konformně, umíme předvídat a kontrolovat situaci a víme, co si které teritorium žádá. Overboe [2009: 242] zdůrazňuje, že „postižené životy“ často postrádají zjevný smysl, záměr a aktérství, které mohou vést k porozumění.

Zdravotní postižení vs. postižení

Představa obsahu a výrazu, kde jedno zdánlivě reprezentuje druhé, se promítá do vztahu mezi zdravotním postižením a postižením, o jejichž analytické rozdělení se zasloužil především tzv. sociální model. Toto rozdělení umožnilo zaměřit se na strukturální podmínky akcentované v konceptu postižení (disability) a způsobilo odklon od individualizovaného medicínského modelu, jenž odkazuje především na limity těla (zdravotní postižení; impairment) [Oliver 2004 dle Mallett, Runswick-Cole 2014: 9]. Téma tělesného postižení zůstalo sociálním modelem převážně ignorováno, protože funkční limity těla patřily do sféry medicíny a biologie, nikoli změnitelných sociálních podmínek, na které se zaměřil jak aktivismus, tak raná disability studies. Právě kvůli přehlížení tělesnosti je již více než dvě dekády sociální model terčem kritiky jak z poststrukturalistických pozic, tak od tzv. realistů.

Realisté v čele se Shakespearem [Koch 2001; Shakespeare 2006, 2014; Vehmas Mäkelä 2009; Riddle 2013] se pokoušejí o přemostění konceptuálního rozdílu mezi zdravotním postižením a postižením a vrací do hry důležitost těla, osobních prožívání limitů, diskomfortu a bolesti a volají tak po návratu zdravotního postižení jako důležité součásti zkušenosti s postižením. Tento koncept nicméně ponechávají bez hlubší analýzy a konceptualizace vztahu sociálního/diskurzivního a materiálního/tělesného zůstává pouze v rovině označujícího a označovaného, když Shakespeare [2006] říká, že „tělesné postižení je vždy *zažíváno* v sociálním kontextu. [...] Je na něj vždy *nahlíženo* skrz perspektivu zneschopňujících (disabling) sociálních vztahů.“ [Ibid.: 35, zvýraznění kurzívou autorky]

Poststrukturalistická tradice disability studies se naproti tomu zaměřuje na konstrukci zdravotního postižení v jazyce, potažmo v diskurzu – jazyk totiž neodráží materiální substanci, ani na ni pouze nenahlíží (jak vyznívá u Shakespeara), ale konstruuje a naturalizuje ji. Nejde tak pouze o to, jakým způsobem se s pojmy jako zdravotní postižení v jazyce zachází, ale jak samotný pojem vzniká

a jak vzniká představa postižení jako materiální substance, na kterou jazyk pouze nahlíží. Zdravotní postižení je vystavěno na diferenci, která je považovaná za nežádoucí a defektní, abnormální a rušivou [Gagnon, Stuart 2009: 47]. Je chápáno jako deficit, ztráta či tragédie [Braidotti 2012: 161] a autoři a autorky jako Tremain [2005, 2006, 2015], Corker [1999] či Davis [2006] zasazují nejen postižení, ale i zdravotní postižení do širších vztahů moci/vědění [Foucault 1980]. Zdravotní postižení se ztělesňuje v medicíně a dalších institucích, jako je věda či administrativa, a proniká do praktik, které vytvářejí a následně legitimizují konstrukci nemoci odrážející se v dichotomickém rozdělení na normální a patologické. Medicína je utvářena kolem tělesné a duševní normy. Ustanovuje „režim pravdy, ve kterém se tělesné postižení přičítá biologickému zákonu přírody“ [Tremain 2005: 82], a slouží jako základ seberegulujících se subjektů a identit, jako je pacient či postižený člověk. Aby takový konstrukt fungoval, je nezbytné pojímat zdravotní postižení jako prediskurzivní a nutnou podmínku postižení.

Tato argumentace je až nápadně podobná Butler [1990] a její dekonstrukci distinkce mezi pohlavím a genderem, když říká, že nejen gender, ale i pohlaví jsou výsledkem diskurzivní konstrukce. Autorky a autoři jako Tremain [2006], Areheart [2011], Corker, French [1999] či Davis [2006] si paralelu s pohlavím a genderem uvědomují a na Butler se odvolávají. Stejně jako je pohlaví regulačním ideálem, je jím rovněž tělo bez zdravotního postižení. Postižená i nepostižená těla se naturalizují jako prediskurzivní opakujícími se performativními akty. Vedle performativního opakování k vytváření normy a stabilní materiality dochází vylučováním konstitutivního vnějšku, který znamená „nevyslovitelný, nežitelný, neschopný narace, který zajišťuje, a tudíž selhává v zajištění samotných hranic materiality“ [Butler 1993: 188] – nikdy totiž nemůže budovat zdání stability.

Problém ale nastává ve chvíli, když stojíme před analýzou materiality těla, které je konstitutivním vnějškem. Jak uchopit takové tělo, jeho materialitu a hranice? Na tomto místě se ukazuje jako produktivní deleuzo-guattariovská filozofie a vzájemné konstituování obsahu a výrazu. Zdravotní postižení vstupuje do asambláže postižení a výměny mezi obsahem a výrazem skrz *netělesné transformace* [Deleuze, Guattari 2010]. Ty představují vztah mezi tzv. ilokučním řečovým aktem – výpovědí – a těly. Jsou vyjádřením výpovědi (výrazu), ale jsou připisovány tělům (obsahu). Typickým příkladem může být plnoletost či důchod nebo transformace obviněného v odsouzeného – jedná se o netělesné atributy, které se zároveň vtiskují do činností a trpností těl, když dochází k jejich okamžité proměně. Pointa tkví především v tom, že ilokuční akty nepopisují ani nereprezentují těla, ale vypovídají o nich, teritorializují je jako postižená. Nejedná se o pasivní deskripci, ale o aktivní zásah.

Například verdikt posudkové komise Ministerstva práce a sociálních věcí o stupni postižení je řečovým aktem způsobujícím netělesnou transformaci, která má pro člověka dalekosáhlé následky týkající se výměry důchodu a zhodnocení jeho schopností. Dochází k zasazení člověka do standardizovaného systému, v rámci něhož se řeší jak výše finanční podpory, tak např. možnosti zaměstnání.

Jak se připisuje postižení tělu na základě výroků posudkové komise, popisuje Jessie:

Jessie: Mám důchod prvního stupně. Ale víš co, oni to pořád přehazují z prvního stupně na druhý stupeň, třetí stupeň je nejtěžší. Paradoxně když se mi to zhoršilo, tak mi to snížili na první stupeň, a moc nechápu tu logiku. Nechtěla jsem se v tom moc štourat, nechala jsem to být. Neodvolávala jsem se. Nemá to cenu.

Já: Přišel Drábek jako ministr sociálních věcí a bylo to. Najednou se ti postižení výrazně zlepšilo.

Jessie: Ano, všichni se zlepšili. (Jessie, rozhovor z 15. 12. 2014)

Tělo zůstává stejné jako před návštěvou komise, přesto se zásadně změní, když je mu přisouzen jiný stupeň postižení, schopností i nároků. Verdikt komise pro Jessie sice znamená především formální změny, ale ty mají podstatný dopad na její finance, změní se *činnosti a trpnosti* těla, které je uschopněno a zneschopněno v jiných ohledech.

Nejvýmluvnější situací, ve které se potkává a vzájemně proměňuje diskurzivní a materiální svět, které ústí v teritorializaci – ustanovování – postižení, je diagnóza. Koncepty performativity a materializace, jak je formulovala Butler [1990, 1993], se vyznačují časovostí a postupným opakováním tělesných aktů. Gender a tělo nabývají zdání přirozenosti, celistvosti a nevyhnutelnosti a získávají dojem vnitřní esence, genderové identity, která je zdánlivě na počátku, nikoli na konci tohoto opakování. Ovšem netělesné transformace fungují jinak – jedná se o *okamžitou* proměnu. Vyřčením diagnózy či návštěvou posudkové komise se z člověka okamžitě stává postižený / nevidomý. Southwell [2012: 110] zachycuje rozhovor mezi konzultantem a Jean:

Konzultant: Takže jste zašla za tím konzultantem, on podepsal formulář...

Jean: Jo.

Konzultant: Kde bylo řečeno „vážné zrakové postižení“, jinými slovy vám řekl, že jste nevidomá, a najednou jste byla jiný člověk?

Jean: Ano, takový dopad to na mě mělo. Předtím jsem nebyla, protože vteřinu předtím mi řekl, že jsem v pohodě.

Zastánci návratu k zdravotnímu postižení argumentující „tvrdými fakty“ zdánlivě našli své argumenty právě v diagnóze pro své tázání, zda pokud by člověku nebyl diagnostikován např. Downův syndrom (či by mu nebyla diagnostikovaná nějaká porucha zraku), by to znamenalo, že by ho neměl [Vehmas, Mäkelä 2009: 44–45; Shakespeare 2014: 59]. Pointa tkví ale právě ve slově *netělesné* transformace – tělo zůstává stejné, přesto dochází ke změně jeho činností a trpností: „[V]ýrazy nebo vyjádření vstupují do obsahů, zasahují do nich, nikoli aby je reprezentova-

ly, ale aby je anticipovaly nebo posouvaly zpět, zpomalovaly nebo zrychlovaly, oddělovaly nebo spojovaly, aby je jinak nastavily.“ [Deleuze, Guattari 2010: 103] Vyslovením diagnózy se spustí medicínská i diskurzivní mašinérie, není vyřčena proto, aby popisovala, ale proto, aby konala.

Z člověka se stává pacient a dostává se buď do procesu léčby, nebo aspoň do procesu lékařské péče. Změní se přístup okolí; vědomí, že je člověk nemocný či postižený, přináší odlišné sociální vztahy a vazby – Deleuze s Guattarim [2010] zahrnují do tzv. strojové asambláže, tedy roviny obsahu, i vzájemné vztahy mezi těly, sympatie a antipatie, přitažlivosti a odpudivosti. Předchozí směr těl se přizpůsobuje novému spojení – spojení člověka (i jeho okolí) s diagnózou. Vědomí diagnózy v rodině často promění nejen vztahy k onomu „pacientovi“ či „postiženému“, ale i mezi rodinnými členy navzájem.

Diagnóza teritorializuje nemoc či postižení v tom smyslu, že ho stabilizuje a dává mu kontury. Zároveň člověka přemísťuje (deteritorializuje) do jiného teritoria – specializované medicíny, s čímž se pojí i fyzická teritoria, jako jsou nemocnice či ordinace. Změní se rychlost medicínského procesu a jeho směřování. Následně se někteří lidé dostanou do teritoria sociálních služeb – k oné posudkové komisi či na úřad práce apod.

Nevidomost v optice spojení

Diagnóza má výrazné dopady pro medicínský a právní proces a často i pro mezilidské vztahy, o samotné zkušenosti se zrakovým postižením toho ale mnoho neřekne, což mi vysvětluje i zaměstnankyně Organizace Renata: „*My se neptáme na diagnózu, my se vyptáváme na tu realitu, co může ovlivnit práci v dílně. Ta historie se na to nabaluje, někdo mluví o diagnóze, že mu to určitým způsobem pomáhá, když to řeší.*“ (rozhovor z 13. 10. 2014)

K tomu, že zdravotní postižení nejen že neodráží – či nepředchází – konkrétní schopnosti, ale existuje i mezera mezi postižením a zkušeností, se Renata vyjadřuje následovně:

My se ptáme v těch individuálních plánech, jak vidí. A popisují tu vadu, jak vidí. Tady jsou různý stupně postižení. Přišly dvě a vidí poměrně stejně. Ale jedna říkála, já nevidím, je to strašný, musím chodit s holí, a takový. A druhá říkála, já vidím dobře. Jedna řekne nevidím, druhá vidím, ale přitom jsou na tom s těma očima relativně podobně, záleží na jejich postoji. (Renata, rozhovor z 13. 10. 2014)

Klasifikace zrakového postižení se zaměřují na samotné oči – na zrakovou ostrost, zorné pole, světlocit atd. [Šumníková, Květoňová 2011]. Na základě toho je zrakové postižení rozděleno do čtyř kategorií, od střední slabozrakosti až k úplné nevidomosti. Ale ani v diagnostice nikdy nejde o samotné oči, ale o to, jaká spojení se díky nim mohou vytvářet. Tato spojení jsou v souvislosti s lékařskou praxí

specifická – jde o to vytvořit propojení s písmenkou (či obrázkem) na tabuli. Když se vytvořit nedají, je třeba vytvořit další konfiguraci/asambláž – např. s brýlemi – která je navázat umožní. Když se spojnice mezi okem a specifickým obrazem nedají ani díky technologii či léčbě vytvořit, člověk se dostává do sféry „zrakového postižení“. Nevidomost je tak nemožnost vytvářet specifická propojení, která jsou vyžadována v rámci diagnostiky, a pod slovem *vidět* se skrývá především schopnost *dělat*, tvořit spojení mezi okem, mozkiem a obrazem, a vykonávat díky tomuto spojení určité činnosti. Eva vidí trošku světla. Nicméně je nevidomá.

Promýšlení postižení jako asambláže tvořené dočasnými propojeními zároveň umožňuje vymezit se proti negativní diferencii, kdy jsou postižení definována v rovině opaku. Záměrem moderního diskurzu bylo smysly očistit, očištěné je oddělit a pak k nim vytvořit opozice. Nevidomost je v moderních společnostech pojímána jako opak zraku, jako ne-zrak [Michalko 1999; Schillmeier 2010], což navíc způsobuje přehlížení šedé zóny, tj. celého spektra, které se uprostřed těchto limitů nachází a se kterým má zkušenost celá řada lidí. Opozice zároveň nikdy nejsou osamocené, ale přinášejí celou řadu dalších protikladných vymezení. Historie zraku a ne-zraku je tak současně i historií „dobrého a špatného, schopností a neschopností, krásy a ošklivosti, lidského a nelidského, lidí a technologií, jednoho a mnohého“ [Schillmeier 2010: 77], které na sebe odkazují a vzájemně se posilují.

Vytváření protikladů má kořeny v negativní diferencii stojící na identitě, opozici, analogii a podobnosti, skrze něž je reprezentována a zprostředkována [Deleuze 2004: 38]. Podle Deleuze je záměrem diferencii zkrotit a uvést ji do molárního bezpečí, které má především oddělovací funkci a vede k molárním identitám, jako je zdravý a postižený či zvíře a člověk – jedná se o diferencii očištěnou od rhizomů. Deleuze [1983, 2004] naopak považuje diferencii za primární sílu, která vytváří asambláže; není tedy pouze oddělovací, ale především spojující. Je *produktivní* a stojí za dynamickým charakterem asambláže, která se proměňuje na základě toho, jaká spojení vytváří. Zrak nevytváří *opačná* spojení než nevidomost.

Konceptualizace nevidomosti jako ne-zraku navíc neodpovídá žité zkušenosti, na což narazil sociolog Michalko, který začal postupně ztrácet zrak: „Vztah mezi tím nevidět a vidět, který jsem vždy předpokládal, začal rychle ztrácet na své přesvědčivosti. Nepřemýšlel jsem již o nich jako o striktních opozicích, které jsou nutně v rozporu. Nebyl jsem si jistý, jaký byl jejich vztah; byl více komplikovaný, než jsem si myslel, ale jeho povaha mi unikala.“ [Michalko 1999: 15]

Uvažovat o vidění a nevidění jako o protikladu se nabízí, nicméně jejich vztahovost je artikulována především v diskurzu. Vztah mezi zrakem a ne-zrakem je diferencí *mezi* asamblážemi, ale Deleuze se zaměřuje především na diferencii *uvnitř* asambláží. Pro mě je rovněž důležité, jaká spojení se díky zraku či bez něj tvoří a tvoří a co tato spojení dělají.

Asambláž jako analytický nástroj umožňuje uvažovat nejen o postižení, ale i o samotném těle. Její princip tkví v udržování koherence a provázanosti jednot-

livých elementů na jedné straně a nezávislosti těchto elementů na straně druhé. Když se Deleuze s Guattarim [2010] vymezují proti organismu, mají na mysli především kritiku jeho centrálního ovládní a podřízenost částí celku. Místo toho akcentují jejich nezávislost a schopnost vytvářet rhizomatická spojení a tím se deterritorializovat, což má větší či menší vliv na fungování asambláže jako celku i proměnu jejich jednotlivých částí. Proces materializace, jak jej popsala Butler [1993], má udržet koherenci, ale zároveň vytvořit dojem stability, celistvosti a esence, která tuto stabilitu zajišťuje. Asambláž je naproti tomu vždy pouze dočasná, není uzavřená, dojem esence ani neměnnosti tedy nevyžaduje a týká se kteréhokoli těla, i toho, které vytváří konstitutivní vnějšek. Nevyžaduje celistvost v normativním smyslu, tj. předem vystavěný obraz (např. o zdravém těle a jeho smyslech), který pokud se nenaplní, můžeme hovořit o chybění jednotlivých elementů. Je vždy úplná, nikdy v ní nic nechybí, jedná se jen o odlišné konfigurace. Tato přeskupování zároveň vyžadují takové cesty k porozumění konstitutivním procesům, do kterých vstupuje i nepředvídatelnost, neuchopitelnost a pomíjivost. Tělo tím pádem nemá žádný vnitřní význam, ale lze jej zkoumat pouze skrze to, jaká spojení vytváří, co dělá a jak je propojeno s ostatními těly [Malins 2004]. Tato spojení se netýkají pouze ohraničeného těla člověka, ale vznikají společně s dalšími heterogenními prvky, včetně ostatních lidí, věcí či zvířat.

To je i případ člověka, který je nevidomý. Nevytváří některá spojení, která vytváří vidící člověk, naproti tomu ale vytváří spojení jiná. Mnohá z nich mají přítom institucionální povahu, ve které se funkčně pojí obsah s výrazem – jinými slovy vyjevují materialitu diskurzu. To může být např. bílá hůl. Materiální věc, která je zároveň diskurzivní, typizovaná (má jen omezenou paletu materiálů či vzhledu), oficiální, náležící i do sféry sociálních služeb a medicíny. Grosz podobná propojení charakterizuje následovně: „[Tělo jako asambláž představuje] uvažování o těle v jeho spojení s jinými těly, lidskými i nelidskými, živými i neživými, pojící orgány a biologické procesy k materiálním objektům a sociálním praktikám, a zároveň odmítání podřízovat tělo homogenní jednotě vědomí či biologickým organizacím.“ [Grosz 1994: 165]

Neznamená to, že tato spojení jsou hladká a vznikají jen na fyzické úrovni, což je i případ hůlky. Hůlce jako stigmatizujícímu prvku, který uvrhává lidi do postižení a ztvrdzuje jej, se Roman snažil co nejdéle vyhnout.

Když jsem si měl vzít poprvé hůlku, to bylo. To byl děs. Já se za to styděl, před okolím jsem to tajil, schovával jsem ji do rukávu. Já se kvůli tomu aj přestěhoval. Šel jsem z vesnice do města, kde mě lidi neznaj, abych tak nějak v klidu oslepl. Tam jsem i poprvé vytáhl hůlku. To bylo v roce 2006, posledního července. To bylo hrozný. (rozhovory s Romanem, kompilát)

Hůlka pro něj zároveň znamenala symbol přechodu mezi dvěma různými identitami, které jsou ve vzájemném konfliktu. Až vyrovnání se s nastalou situací, která nicméně nebyla náhlá, ale probíhala postupně, mu umožnilo s hůlkou chodit i po

známém prostředí. Aby mohlo dojít k fyzickému spojení, bylo třeba být na to psychicky připraven.

Dneska už tu hůlku fakt skoro všude nosim, i tam, kde jsem dřív chodil bez hůlky, což je pro mě největší úspěch. Třeba autobazar a takový ty věci. Že v místě, kde jsem byl motorkář, jsem jako slepec. (...) A ve svý rodný vesnici jsem si vzal hůlku, to je pro mě úspěch obrovské, to jsem si myslel, že nikdy nepřekonám. Že tam, kde jsem brázdil ulice s traktorem a s motorkou, najednou pudu s bílou hůlkou. Ale stalo se. Je to tak. (Roman, rozhovor z 30. 10. 2014)

Spojení s hůlkou tak není pouze fyzické, ale neméně důležitá je i jeho psychická rovina. Lidé si často vytvoří se svou holí speciální vztah [Schillmeier 2008]. I Roman dnes hovoří o své hůlce tak, že se s ní *skamarádil* a že už je to jeho *věrnej parťák*. Naproti tomu pro Evu, jež k hůlce kladný vztah nemá, je to pouze nástroj.

Tělo s bílou holí je přitom jiné než tělo bez hole. Nejde pouze o jeho sociální rovinu, když např. není rozpoznané jako nevidomé či postižené – s holí je třeba specifickým způsobem nastavit ruku, pohybovat s ní, pohybovat celým tělem, které získává jistotu, což uvedl např. Milan. Je třeba se odlišně pohybovat v prostoru, kdy nejde o to do něčeho nenarazit, ale naopak o to narazit do správné věci – ať se jedná o dům, zábradlí, obrubník či vodicí linii – a té se posléze držet. Tělo *dělá* a *cítí* v kombinaci s holí jiné věci a vytváří jiná spojení než bez ní. „*Normální hůlky pro menší lidi maj tak metr doacet třicet, já mám metr čtyřicet pět, takže ta je o hodně delší. Ale ještě mám o pět centimetrů delší, než bysem měl, abysem dál viděl (úsměv).*“ (Roman, rozhovor z 30. 10. 2014)

Roman nevidí očima, ale vyjádřil se, že v konkrétních situacích vidí hůlku, která nějaká spojení umožňuje, zatímco jiná nikoli. Propojení s hůlkou je navíc pouze dočasné a jiná dočasná spojení, např. s člověkem či vodicím psem, umožňují a dělají odlišné věci a další zase znemožňují. Právě díky pojmání postižení jako asambláže je možné zachytit tuto dynamiku a fluiditu, která se mění na základě toho, které aliance nevidící člověk vytváří. Objektifikující zdravotní postižení nejenže je vystavěno na negativní diferenci a nese v sobě mnohé významy, ale o podobné zkušenosti nic nevypráví. Roman nevidí – ale co to vlastně znamená? Jak tuto skutečnost uchopit? Pouze tím, jak se projevuje, co *dělá*, jaká spojení, ať už diskurzivní, materiální či materiálně-diskurzivní, vytváří a jaká nevytváří. U spojení je zároveň důležité, co *dělají* ona spojení těla a posléze co dělají *společně* s tělem.

Závěr

Asambláž je ve svém principu konstrukcí, kterou tvoří heterogenní rhizomatická spojení – organická i anorganická, jazyková i materiální. Vzniká tak dialog mezi diskurzivními a nediskurzivními segmenty, který nelze vysvětlit odkazem

na jedno či druhé, ale je nutné zajistit, co se říká i co se dělá [Deleuze, Guattari 2010: 576]. Neznamená to ale, že první se přisuzuje pouze slovům a druhé pouze činům, neboť i slova *konají*. Dimenze, jež asambláž tvoří, vedou neustálý dialog a žádná z nich není primární. Neúnavně na sebe působí, proplétají se a nabývají odlišných kvalit. Postižení je amorfnní i konkrétní a koncept asambláže dovoluje zachytit jak jeho dynamickou, proměnlivou podobu, tak dočasné kontury, které se získávají teritorializačním opakováním a neustálou prací, jež se vynakládá na udržení takto heterogenního útvaru. V postižení se tak ztělesňuje norma, ale na druhou stranu je i podhoubím subverzivních pohybů.

Při analýze asambláže (postižení) se nejedná primárně o vyjmenování jednotlivých složek, jakkoli je toto použití teorie asambláží (z nichž ta deleuzo-guattariovská je jen jednou z mnoha) obvyklé, ale je nutné se zaměřit na vzájemná propojování a rozpojování, která jsou navíc často nepředvídatelná, náhodná a neuchopitelná, čímž se vytvářejí specifické konfigurace postižení. Tato propojení jsou pouze dočasná, něco *dělají* a *umožňují* a něco zase *znemožňují* a konstituují samotné tělo i subjekt. Takové pojetí by ale pak znamenalo, že všichni lidé jsou nějakým způsobem postižení, protože něco mohou a něco nemohou. Postižení ovšem není definováno pouze momentálními schopnostmi; promítá se do něj arborescentní kontinuita i představa o zdravém a postiženém těle a člověk je postižený *stále* od doby, kdy je nad ním vyřčen lékařský verdikt.

Využití Deleuzovy a Guattariho filozofie spatřuji především v analýze konceptů, které zasahují do sociální teorie a filozofie. Kromě samotného konceptu postižení je to i otázka tělesnosti, zdravotního postižení či zraku. Umožňuje produktivně reagovat na výtky vůči přehlížení tělesné zkušenosti, aniž bychom sklouzávali zpět k medicínskému vymezení těla jako tzv. realisté. Koncept asambláže zároveň nabízí analytický nástroj, jak přistupovat afirmativně ke konstitutivnímu vnějšku – tím, že je vždy úplná a zároveň fluidní, dovoluje subjekt i tělo pojímat mimo termíny hranic, opozic a chybění.

HANA PORKERTOVÁ *vystudovala sociologii na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity, kde obhájila disertační práci zabývající se nevidomou zkušeností. V současné době působí jako odborná asistentka na Ústavu práva a humanitních věd Mendelovy univerzity v Brně. Zaměřuje se na sociologii tělesnosti a konstrukci postižení a genderu, ke kterým přistupuje z poststrukturalistické pozice.*

Literatura

- Areheart, B. A. 2011. „Disability Trouble.“ *Yale Law & Policy Review* 29 (2): 347–388.
Braidotti, R. 2012. *The Posthuman*. Oxford: Polity Press.
Butler, J. 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
Butler, J. 1993. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of „Sex“*. New York: Routledge.

- Campbell, F. K. 2009. *Contours of Ableism: The Production of Disability and Aabledness*. New York: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1057/9780230245181>.
- Casey, H., N. Brady, S. Guerin. 2013. „Is Seeing Perceiving?’ Exploring Issues Concerning Access to Public Transport for People with Sight Loss.“ *British Journal of Visual Impairment* 31 (3): 217–227, <https://doi.org/10.1177/0264619613495023>.
- Corker, M., S. French. 1999. *Disability Discourse*. Buckingham: Open University Press.
- Davies, Ch. A. 2002. *Reflexive Ethnography: A Guide to Researching Selves and Others*. London: Routledge.
- Davis, L. J. 2006. *The Disability Studies Reader*. New York: Routledge.
- Deleuze, G. 1983. *Nietzsche and Philosophy*. New York: Columbia University Press.
- Deleuze, G. 2004. *Difference and Repetition*. London: The Athlone Press.
- Deleuze, G., F. Guattari. 2010. *Tisic plošin*. Praha: Herrmann & synové.
- Duff, C. 2010. „Towards a Developmental Ethology: Exploring Deleuze’s Contribution to the Study of Health and Human Development.“ *Health* 14 (6): 619–634, <https://doi.org/10.1177/1363459309360793>.
- Foucault, M. 1980. *Power/Knowledge*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Fourie, R. J. 2007. „A Qualitative Self-study of Retinitis Pigmentosa.“ *The British Journal of Visual Impairment* 25 (3): 217–232, <https://doi.org/10.1177/0264619607079794>.
- Fox, N. J. 2002. „Refracting ‘Health’: Deleuze, Guattari and Body-Self.“ *Health* 6 (3): 347–363, <https://doi.org/10.1177/136345930200600306>.
- Fox, N. J. 2011. „The Ill-health Assemblage: Beyond the Body-with-Organs.“ *Health Sociology Review* 20 (4): 359–371, <https://doi.org/10.5172/hesr.2011.20.4.359>.
- Fox, N. J. 2012. „Deleuze and Guattari.“ Pp. 150–166 in G. Scambler (ed.). *Contemporary Theorists for Medical Sociology*. London: Routledge.
- Gagnon, M., M. Stuart. 2009. „Manufacturing Disability: HIV, Women and the Construction of Difference.“ *Nursing Philosophy* 10 (1): 42–52, <https://doi.org/10.1111/j.1466-769X.2008.00380.x>.
- Gibson, B. E., F. A. Carnevale, G. King. 2012. „‘This Is My Way’: Reimagining Disability, In/dependence and Interconnectedness of Persons and Assistive Technologies.“ *Disability and Rehabilitation* 34 (22): 1894–1899, <https://doi.org/10.3109/09638288.2012.670040>.
- Goodley, D. 2007. „Becoming Rhizomatic Parents: Deleuze, Guattari and Disabled Babies.“ *Disability and Society* 22 (2): 145–160, <https://doi.org/10.1080/09687590601141576>.
- Goodley, D. 2013. „Dis/entangling Critical Disability Studies.“ *Disability & Society* 28 (5): 631–644, <https://doi.org/10.1080/09687599.2012.717884>.
- Goodley, D., R. Lawthom, K. Runswick. 2014. „Posthuman Disability Studies.“ *Subjectivity* 7 (4): 342–361, <https://doi.org/10.1057/sub.2014.15>.
- Goodley, D., G. Roets. 2008. „The (Be)comings and Goings of Developmental Disabilities: The Cultural Politics of ‘Impairment’.“ *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education* 29 (2): 239–255, <https://doi.org/10.1080/01596300801966971>.
- Grosz, E. 1994. *Volatile Bodies. Toward a Corporeal Feminism*. Sydney: Allen and Unwin.
- Howe, P. D. 2011. „Cyborg and Supercrip: The Paralympics Technology and the (Dis)empowerment of Disabled Athletes.“ *Sociology* 45 (5): 868–882, <https://doi.org/10.1177/0038038511413421>.
- Jagose, A. 1996. *Queer Theory: An Introduction*. New York: New York University Press.
- Koch, T. 2001. „Equality and Disability Symposium: Disability and Difference: Balancing Social and Physical Constructions.“ *Journal of Medical Ethics* 27: 370–376, <https://doi.org/10.1136/jme.27.6.370>.
- Kolářová, K. 2012. „Disability studies: Jiný pohled na ‚postížení‘.“ Pp. 11–40 in K. Kolářová (ed.). *Jinakost – postížení – kritika: společenské konstrukty nezpůsobilosti*

- a hendikepu: antologie textů z oboru disability studies. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kolářová, K. 2014. „(Ne)přízpůsobení krizi, nezpůsobilí občanství? ‚Postižení‘ a ‚rasa‘ v diskurzích krize.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 15 (2): 48–60, <https://doi.org/10.13060/12130028.2014.15.2.130>.
- Konopásek, Z. 2008. „Making Thinking Visible with Atlas.ti: Computer Assisted Qualitative Analysis as Textual Practices.“ *Forum Qualitative Sozialforschung* [online] 9 (2) [cit. 12. 3. 2017]. Dostupné z: <http://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/28836>.
- Kuppers, P., J. Overboe. 2009. „Introduction: Deleuze, Disability, and Difference.“ *Journal of Literary & Cultural Disability Studies* 3 (3): 217–220, <https://doi.org/10.1353/jlc.0.0030>.
- Latour, B. 1999. „On recalling ANT.“ *The Sociological Review* 47 (S1): 15–25, <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1999.tb03480.x>.
- Löfgren-Mårtenson, L. 2013. „‘Hip to be Crip?’ About Crip Theory, Sexuality and People with Intellectual Disabilities.“ *Sexuality and Disability: A Journal Devoted to the Psychological and Medical Aspects of Sexuality in Rehabilitation and Community Settings* 31 (4): 413–424, <https://doi.org/10.1007/s11195-013-9287-7>.
- Mallett, R., K. Runswick-Cole. 2014. *Approaching Disability: Critical Issues and Perspectives*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315765464>.
- Malins, P. 2004. *Machinic Assemblages: Deleuze, Guattari and an Ethico-Aesthetics of Drug Use*. New York: Trivium Publications.
- McRuer, R. 2006. *Crip Theory: Cultural Signs of Queerness and Disability*. New York: New York University Press.
- Michalko, R. 1999. *The Two-in-One Walking with Smokie, Walking with Blindness*. Philadelphia: Temple University Press.
- Osman, R., P. Doboš. 2019. „Vizuální nevědomí: vizuální organizace nevizuálního města.“ *Sociální studia* 16 (1): 33–55.
- Overboe, J. 2007. „Disability and Genetics: Affirming the Bare Life (the State of Exception).“ *Canadian Review of Sociology/Revue Canadienne De Sociologie* 44 (2): 219–235, <https://doi.org/10.1111/j.1755-618X.2007.tb01135.x>.
- Overboe, J. 2009. „Affirming an Impersonal Life: a Different Register for Disability Studies.“ *Journal of Literary & Cultural Disability Studies* 3 (3): 241–256, <https://doi.org/10.1353/jlc.0.0025>.
- Overboe, J. 2012. „Theory, Impairment and Impersonal Singularities: Deleuze, Guattari and Agamben.“ Pp. 112–126 in D. Goodley, B. Hughes, L. J. Davis (eds.). *Disability and Social Theory: New Developments and Directions*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, https://doi.org/10.1057/9781137023001_7.
- Porkertová, H. 2013. „Potíže s hmotou. Judith Butler a/nebo nový materialismus?“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 14 (2): 41–51.
- Riddle, Ch., A. 2013. „The Ontology of Impairment: Rethinking How We Define Disability.“ Pp. 23–40 in M. Wappett, K. Arndt (eds.). *Emerging Perspectives on Disability Studies*. New York: Palgrave MacMillan, https://doi.org/10.1057/9781137371973_2.
- Rieser, R., M. Mason. 1990. *Disability Equality in the Classroom: A Human Rights Issue*. London: Inner London Education Authority.
- Roets, G., R. Braidotti. 2012. „Nomadology and Subjectivity: Deleuze, Guattari and Critical Disability Studies.“ Pp. 161–178 in D. Goodley, B. Hughes, L. J. Davis (eds.). *Disability and Social Theory: New Developments and Directions*. Houndmills,

- Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan,
https://doi.org/10.1057/9781137023001_10.
- Smith, R. G. 2007. „Poststructuralism, Power and the Global City.“ Pp. 249–260 in P. J. Taylor. *Cities in Globalization: Practices, Policies and Theories*. London: Routledge.
- Schillmeier, M. 2010. *Rethinking Disability: Bodies, Senses, and Things*. New York: Routledge.
- Shakespeare, T. 2006. *Disability Rights and Wrongs*. London: Routledge,
<https://doi.org/10.4324/9780203640098>.
- Shakespeare, T. 2014. *Disability Rights and Wrongs Revisited*. New York: Routledge.
- Shildrick, M. 2009. *Dangerous Discourses of Disability, Subjectivity and Sexuality*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1057/9780230244641>.
- Shildrick, M. 2012. „Critical Disability Studies: Rethinking the Conventions for the Age of Postmodernity.“ Pp. 30–41 in N. Watson, A. Roulstone, C. Thomas (eds.). *Routledge Handbook of Disability Studies*. London: Routledge.
- Southwell, P. 2012. „The Psycho-Social Challenge of Adapting to Visual Impairment.“ *The British Journal of Visual Impairment* 30 (2): 108–114,
<https://doi.org/10.1177/0264619612441766>.
- Šumníková, P., L. Květoňová. 2011. *Základní pojmy a informace související s tematikou postižení zraku (zrakové vady, důsledky postižení zraku, rehabilitace zrakově postižených osob, další formy podpory)* [online]. Okamžik, z. ú. [cit. 7. 3. 2015]. Dostupné z: http://www.okamzik.cz/view/okamzik/Kurzy_zp/Studijni_materialy_osvetovy_pracovnik/P.Sumnikova_Zakladni_pojmy_k_zrakovemu_postizeni.pdf.
- Tremain, S. 2005. *Foucault and the Government of Disability*. Ann Arbor: University of Michigan Press, <https://doi.org/10.3998/mpub.12678>.
- Tremain, S. 2006. „Reproductive Freedom, Self-Regulation, and the Government of Impairment in Utero.“ *Hypatia: A Journal of Feminist Philosophy* 21 (1): 35–53,
<https://doi.org/10.1111/j.1527-2001.2006.tb00963.x>.
- Tremain, S. 2015. „This is What a Historicist and Relativist Feminist Philosophy of Disability Looks Like.“ *Foucault Studies* (19): 7–42,
<https://doi.org/10.22439/fs.v0i19.4822>.
- Wedgwood, N., N. J. Wilson, R. Shuttleworth. 2012. „The Dilemma of Disabled Masculinity.“ *Men and Masculinities* 15 (2): 174–194,
<https://doi.org/10.1177/1097184X12439879>.
- Vehmas, S., P. Mäkelä 2009. „The Ontology of Disability and Impairment: A Discussion of the Natural and Social Features.“ Pp. 42–56 in K. Kristiansen, S. Vehmas, T. Shakespeare. 2009. *Arguing about Disability: Philosophical Perspectives*. London: Routledge.
- Wilkerson, A. 2002. „Disability, Sex Radicalism, and Political Agency.“ *NWSA Journal* 14 (3): 33–57, <https://doi.org/10.2979/NWS.2002.14.3.33>.